

ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ПОЛОНЕНИХ У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА XV- ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Гавриленко О.А.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри міжнародного і європейського права

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Гавриленко О.А. Визначення статусу полонених у звичаєвому праві та законодавстві Московського царства XV- початку XVIII ст.

Статтю присвячено висвітленню процесів формування специфіки статусу полонених за нормами звичаєвого права і законодавства Московського царства (Московської держави) протягом XV – початку XVIII століття. Актуальність звернення до висвітлення цих питань зумовлена тим, що вироблені в той час звичаї та погляди, а також норми позитивного права і нині зумовлюють особливості ставлення росіян до полонених, яке значною мірою визначається специфікою національного менталітету та правовою традицією.

Зауважено, що цінним джерелом для з'ясування комплексу звичаїв щодо поводження з полоненими можна вважати праці європейських дипломатів, купців, військових, які, протягом тривалого часу перебували в Московській державі й були добре обізнаними з місцевими порядками. Вони містять цікаву інформацію з етнопсихології, історії дипломатії, а також історії права. Значення цього історичного джерела посилюється тим, що спостереження, факти та міркування, наведені в них підтверджуються іншими джерелами. Зроблено висновок про певну наступність у національному характері населення сучасної Росії, звичаях, що й нині, за умов поширення в російському соціумі правового нігілізму, в значній мірі регулюють поведінку та діяльність громадян РФ, зокрема й військовослужбовців, найманців приватних військових компаній та ін.

Показано, що ставлення до полонених іноземців, правові засади їхнього статусу в Московському царстві були закладені в перебігу становлення та розвитку звичаєвого права, що формувалося задовго до періоду, який розглядається в цій статті. Наголошено, що оскільки в XV – на початку XVIII ст. ще не існувало поділу на комбатантів і некомбатантів, то під терміном «бранці», «полонені» розумілися як захоплені воїни ворожого війська, так і представники мирного населення, що позбавлялися особистої свободи

та опинялися під повною владою супротивника. Полонені поділялися на «державних» і «приватних», хоча й усередині цих груп можна виявити специфічні підгрупи в залежності від особливостей їхнього правового становища.

Підкреслено, що статус бранців у Московському царстві визначався насамперед звичаєвим правом, хоча з плином часу з'являються й акти законодавства, що містили норми, які були спрямовані на врегулювання правового статусу полонених. Яскравим прикладом подібного законодавства є сенатський указ від 27 листопада 1717 р. «Про заборону хрестити та одружувати шведських військовополонених неволею».

Ключові слова: звичаєве право, законодавство, право війни, військовополонені, вразливі категорії населення, правовий статус, Московська держава.

Havrylenko O.A. Determining the status of prisoners of war in customary law and legislation of the Muscovite kingdom of the 15th-early 18th centuries.

The article is devoted to highlighting the processes of formation of the specifics of the status of captives according to the norms of customary law and legislation of the Muscovy kingdom (Moscow state) during the 15th - early 18th centuries. The relevance of addressing these issues is due to the fact that the customs and views developed at that time, as well as the norms of positive law, still determine the peculiarities of the attitude of Russians towards prisoners, which is largely determined by the specifics of the national mentality and legal tradition.

It is shown that the attitude towards captured foreigners, the legal basis of their status in the Muscovite Empire were laid down in the course of the formation and development of customary law, which was formed long before the period considered in this article. It is emphasized that since in the 15th - at the beginning of the 18th century. before there was a division into combatants and non-combatants, the terms "prisoners" and "captives"

meant both captured soldiers of the enemy army and representatives of the civilian population who were deprived of personal freedom and found themselves under the complete power of the enemy. Captives were divided into "state" and "private", although specific subgroups can be identified within these groups depending on the peculiarities of their legal status.

The status of prisoners in the Muscovite Empire was determined primarily by customary law, although over time, acts of legislation appeared that contained norms aimed at regulating the legal status of prisoners. A vivid example of such legislation is the Senate decree of November 27, 1717 "On the prohibition of baptizing and marrying Swedish prisoners of war."

It is noted that a valuable source for elucidating the complex of customs regarding the treatment of captives can be considered the works of European diplomats, merchants, and soldiers who had been in the Moscow state for a long time and were well acquainted with local orders. They contain interesting information on ethnopsychology, the history of diplomacy, as well as the history of law. The value of this historical source is enhanced by the fact that the observations, facts and considerations given in it are confirmed by other sources. A conclusion was made about a certain continuity in the national character of the population of modern Russia, customs that, even now, under the conditions of the spread of legal nihilism in Russian society, largely regulate the behavior and activities of citizens of the Russian Federation, in particular, military personnel, mercenaries of private military companies, etc.

Key words: customary law, legislation, law of war, prisoners of war, vulnerable categories of the population, legal status, Moscow state.

Постановка проблеми. Вже протягом майже вісімнадцяти місяців, в умовах розв'язаної сусідньою державою повномасштабної агресивної війни проти України, стає все більш помітним поживлення зацікавленості як фахівців – правознавців, політологів, істориків, так і широкого кола громадян, в широкому висвітленні проблем міжнародного гуманітарного права, зокрема і його ґенези та подальшої еволюції. Ці проблеми обговорюються на наукових конференціях, їх висвітлюють у численних наукових статтях та монографіях, що публікуються як в нашій країні, так і за її межами. Водночас, дослідники все частіше звертають увагу й на проблеми становлення та розвитку внутрішньодержавного військового права держави-агресорки, що, зокрема, відкриває можливості для кращого розуміння підґрунтя сучасних організаційних форм та методів ведення нею війни з Україною. Але все ж далеко не всі аспекти зазначених проблем

знаходять однаково докладне висвітлення. Серед явно недостатньо опрацьованих у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників проблем є формування специфіки статусу полонених за нормами звичаєвого права і законодавства Московського царства (Московської держави) протягом XV – початку XVIII століття. Вирішення цієї проблеми передбачає звернення до глибинних шарів правових звичаїв, вивчення традиційного російського погляду на державу, зовнішній світ, і народи, які його населяють, на правове становище людини. Актуальність звернення до висвітлення цих питань зумовлена тим, що вироблені в той час звичаї та погляди, а також норми позитивного права і нині зумовлюють особливості ставлення росіян до полонених, яке значною мірою визначається специфікою національного менталітету та правовою традицією.

Стан опрацювання. Звичайно протягом останніх років проблема правового статусу військовополонених раніше підіймалася у вітчизняній науковій літературі. Серед таких, праць варто відзначити як суто правові, так і історичні дослідження Я.С. Годжека [1; 2], М.В. Грушко [3; 4], Н.В. Калкутіної [5], О.Ю. Карабіна [6], О. Корнеєвої [7], А. Мінаєва та Т. Мінаєвої [8], О.В. Тарана [9] та ін. Але специфіка статусу полонених за джерелами права Московської держави протягом періоду від XV до початку XVIII ст. до цього часу не була предметом спеціального дослідження.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей формування правових основ статусу власних та іноземних полонених за нормами звичаєвого права і законодавства Московської держави протягом періоду від XV до початку XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто наголосити, що ставлення до полонених іноземців, правові засади їхнього статусу в Московському царстві були закладені в перебігу становлення та розвитку звичаєвого права, що формувалося задовго до періоду, який розглядається в цій статті. Оскільки в той час ще не існувало поділу на комбатантів і некомбатантів (хоча в міжнародно-правових поглядах окремих мислителів віддавна звучали ідеї щодо відокремлення правового статусу одних від інших), то під терміном «бранці», «полонені» розумілися як захоплені на полі бою чи при штурмі міст війни ворожого війська, так і представники мирного населення, що були позбавлені особистої свободи та опинилися під повною владою супротивника. Полонені бралися переважно не в перебігу якихось великих битв (таких була меншість). Переважна більшість потрапляла в полон в ході так званих «окремшніх воєн», як їх називає відомий юрист другої половини XIX ст. О.В. Лохвицький (1830–1884). Сутність цих операцій полягала в тому, що «російські воїни сипалися окремими за-

гонами по неприятельській землі, палили, грабували, брали в полон. Це не тільки не заборонялося, але й заохочувалося», – писав він [10, гл. 1, с. 7]. Полонені, захоплені у таких воєнних операціях, на відміну від бранців першої категорії – «державних» полонених (їхній правовий статус був наближеним до арештантів: вони утримувалися в ув'язненні, в монастирях або роздавалися в прислугу приватним особам [10, гл. 1, с. 5-6]), вважалися «приватними» і ставали холопами чи селянами [10, гл. 1, с. 7].

Статус полонених в Московському царстві визначався насамперед звичаєвим правом. З огляду на обмеженість джерел (відсутність збірок норм звичаєвого права на кшталт широко відомих Кутюмів Бовезі), що безпосередньо висвітлювали б воєнні звичаї, які панували в Московській державі у XV – на початку XVIII ст., цінним історичним джерелом для дослідження звичаїв у цій сфері можуть виступати праці європейських дипломатів, купців, військових, які, перебуваючи при царському дворі, обіймаючи посади в його війську протягом тривалого часу, були добре обізнаними з правовими та неправовими звичаями московитів (серед таких можна пригадати Джерома Горсея, англійського посланця в Московії у 1573–1591 рр., автора книги «Подорожі сера Джерома Горсея» [11], Якоба Ульфельдта, данського дипломата) («Подорож до Росії», 1578 р.) [12], Генріха фон Штадена, німецького найманця, який перебував у Московії з 1564 по 1576 рр., зокрема на службі в опричнині («Країна і правління московитів, описані Генріком фон Штаденом», 1578 р.) [13], Йогана Таубе і Елерта Крузе, ліфляндських найманців при дворі московського князя («Великого князя Московського нечувана тиранія разом з іншими вчинками, здійсненими ним з 66-го по 72-й рік, у той час колишніми його радниками, докладно, як вони самі бачили, чули і випробували, найсвітлішому і вельможному князеві пану Івану Хоткевичу на знак особливої честі правдиво описані», 1572 р.) [14] та багатьох інших). Найцікавіші фрагменти з них відносно нещодавно були зібрані та упорядковані вітчизняним істориком О.А. Палієм [15].

Серед праць європейських дипломатів, зокрема, варто назвати й книгу Петра Петрея де Ерлезунда (1570–1622), який спочатку протягом чотирьох років перебував у Московському царстві в службових справах, а потім ще двічі – у 1608 та 1611 роках приїздив туди в якості посланця шведського короля Карла IX [16]. Оскільки дипломат був добре освіченою людиною (хоча свого часу й не завершив курс навчання в університеті), свою працю «Regni Muschowitici Sciographia (або Muschowitische Cronika)» він написав лати-

ною (1615 р.), а через п'ять років особисто переклав її на німецьку мову [17]. В російській імперії книгу з деякими купюрами та змінами, але без перекладу російською (вочевидь, щоб пересічні піддані імперії не могли ознайомитися з фактами, які об'єктивно відображали правову реальність минулого), видано у 1851 р. [18]. Російськомовний переклад було здійснено вже в інших умовах – у період реформ Олександра II О.М. Шемякин та опубліковано в 1867 р. А в 2020–2022 рр. україномовний переклад фрагментів цієї праці опублікував О.А. Палій [15].

З-поміж значного обсягу цікавих свідчень Петра Петрея про специфічну історію та культуру Московського царства, про особливості національного характеру її населення, для нас значний інтерес становлять його зауваження щодо характерних рис звичаєвого права, яким унормовувалося проведення мобілізації, визначався статус військовослужбовців, регулювалося ведення воєнних дій, полон, укладення договорів про мир та ін. [16, с. 3-5]. В першу чергу привертає увагу загальна характеристика, яку шведський дипломат надає звичаям, що панували в Московському царстві, називаючи їх «огидними, грубими та неосвіченими». Він наголошував, що «коли московити сваряться і ворогують зі своїми сусідами, не можуть домовитися і помиритися з ними, а хочуть битися і воювати, вони поведуться не так, як заведено в інших славетних володарів» [15, с. 134].

Звичаї московитів щодо їхнього ставлення до полонених Петро Петрей характеризує з обуренням та відразою. «Жорстокість, мерзенне життя, варварська і немилосердна природа московитян, – зазначає він, – відомі багатьом людям, які бували в їхній землі, а особливо тим, що потрапили туди бранцями з чужих країв і повинні були витримати муки та катування в полоні. Москвитяни вдень і вночі думають і морочать голову, якими б новими способами мучити людей: вішати (вочевидь підвішувати – О.Г.), варити, або ж смажити їх? І жоден народ, ані турок, ані татарин, не вигадас нічого страшнішого і гіршого. Навіть якби був у них Берил, який подарував тирану Фалариду¹ мідного бика для мук і катування людей, чесно кажучи, москвитяни не піддали б його катуванню, а, напевно, зробили йому великий дарунок за те, що вигадав таку муку, коли люди, яких посадили у вола, ревуть, наче воли...» [15, с. 134].

Вояки Московського царства, як командири, так і рядові, не виявляли жодної емпатії до захоплених у полон супротивників. Наприклад, невідомий автор «Книги про битви Баторія з москвитом» (1584 р.) згадував про страшні тортури,

¹ Фаларид (Фаларіс) – тиран південносіцилійського міста Акраганта (або Агригента; давньогрец. Αχραγας, лат. Agrigentum) з 570 до 554 року до н.е.

яких зазнавали полонені, захоплені ворогами, яких ті «умертвляли страшними муками». «Помічено було, – пише автор, – що з німцями вони (московити – О.Г.) були значно жорстокішими, ніж з іншими. Посадивши їх з ногами в казани та підклавши дров у вогонь, вони варили їх живими в киплячій воді. Одночасно вони зв'язали їм руки за спиною мотузкою, пропущеною по ліктях, і в наймерзенніший спосіб порізали їм животи й усе тіло частими поздовжніми ранами так, що це виглядало ніби розірваний панцир» [15, с. 102].

Як правило, залишених в живих полонених московити обертали на невольників і продавали. «Немає нічого дивного в рабстві полонених у Росії XVI та XVII століть», – зауважував О.В. Лохвицький [10, гл. 1, с. 6-7]. Узвичаєне ставлення до таких людей емоційно описав данський дипломат Якоб Ульфельдт («Подорож до Росії», 1578 р.). Він згадував, як під час затримання посольської місії, у складі якої він перебував¹, «... містом проводили велику юрбу лівонських бранців², і це крім тих, які всюди траплялися нам на шляху. Їх було понад 1000 – старі й молоді, чоловіки й жінки. Деяких з них татари³ везли в Московію, інших розпродавали в місті поставивши біля входу в храм, щоб усі могли їх розгледіти. А покупці й продавці збиралися під нашим будинком. Перші, обравши тих, кого хотіли, купували за низькою ціною. Ці нещасні люди йшли такі брудні, голі, обірвані, що, повір мені, викликали у нас величезне співчуття» [15, с. 70-71]. Але допомогти їм іноземці не могли: «Не варто приховувати й того, що московити так нелюдяно поводяться зі своїми полоненими, що не дозволяють їм нічого приймати від послів і мандрівників, перешкоджають цьому як можуть і забороняють подавати їм милостиню. Коли ми були в Дерпті⁴, почувши крики цих нещасних, ми послали їм 20 талерів, але їм не дозволили їх узяти, натомість покарали батогами тих, хто дозволив нам наблизитися...» [15, с. 74].

Для данського дипломата цілковитим дикунством виглядає ставлення московитів як до військовополонених, так і до захопленого та поневоленого мирного населення. «Гідні жалю невимовні лиха лівонців і гідна прокляття жорстокість московитів, котрі, немов рикаючі леви, лютують проти них (захоплені у полон бранців – О.Г.) і жорстоко переслідують, щоб захопи-

ти, а захоплених, як скажені собаки або свині, роздирають і пожирають...» – продовжує оповідь Я. Ульфельдт. «Під Венденом⁵ московит виявив до знатних жінок та дівчат таку жорстокість, що коли чую, а тим паче, коли говорю, я здригаюся всім тілом... Щодо фортеці Оберпален⁶, нещодавно взятої московитами, ми бачили там, що трупи повішених на шибеницях шматували собаки та догризали аж до кісток. Всюди на дорозі голови вбитих, настромлені на кілки парканів, як і непоховані мертві тіла, що валялися на дорозі» [15, с. 70-71].

Звичаї московитів вже тоді різуче контрастували з нормами звичаєвого права, поширеними у цивілізованих європейців. Так, анонімний автор «Книги про битви Баторія з московитом» 1584 р. зазначав, що «польський король Стефан Баторій⁷ доклав величезних зусиль, аби полонені московити не зазнали образ від солдатів, і сам з фортеці дивився на тих, що йшли повз них. Коли ж один солдат, сподіваючись у натовпі лишитися непоміченим, став грабувати деяких, то король кинувся на нього з булавою і забив його. Такий вчинок короля вселив ворогам велику повагу до нього». Невідомий автор книги наголошував, що «поневолею до останньої межі людям (московитам – О.Г.) досі були невідомі милість та вірність даній обіцянці, тому й дивувалися вони цим його добрим рисам» [15, с. 102].

Водночас, потрапляючи в полон самі, московити принижено вимолювали співчуття до себе: «Коли бачать, що їм не врятуватися і не сховатися в ...швидкій втечі, а треба здатися ворогу, бути вбитими або полоненими, росіяни кидаються прямо з коня, припадають обличчям до землі і зі сльозами на очах принижено просять пощади» [15, с. 128].

Зовсім не дивує теперішнє ставлення росіян до власних військовослужбовців, які потрапили до полону. Адже віддавна за звичаєм до них ставилися, як до зрадників та злочинців. Показовий приклад наводить німецький офіцер А. Шліхтінг, що перебував у 1564–1570 рр. на службі у московського правителя, в своїй праці «Новини з Московії, повідомлені дворянином Альбертом Шліхтінгом про життя і тиранію государя Івана» (1570 р.). Він зазначає, що цар Іван IV (Грозний), довідавшись про повернення з полону раніше захопленого поляками під час завоювання

¹ Ймовірно це сталося в Новгороді.

² Мешканців Лівонії та Естонії.

³ Вони, вочевидь, становили частину московського війська.

⁴ Зараз естонське м. Тарту.

⁵ Венден – місто в Латвії, сучасний Цесіс (нім. Wenden, естон. Võndu, латв. Cēsis).

⁶ Замок Оберпален був заснований Лівонським орденом у 1272 р. як оборонна фортеця хрестоносців. Під час розв'язаної московитами Лівонської війни 1558–1583 рр. замок був узятий польсько-литовським військом.

Протягом 1570–1578 рр. замок слугував офіційною резиденцією принца Магнуса, котрий за підтримки московського царя Івана IV (ставлеником якого Магнус, ймовірно й був) прагнув створити Лівонське королівство.

⁷ Стефан Баторій (27.09.1533 – 12.12.1586) – польський король, великий князь литовський та Руський (з 1576 р.), князь Семигородський.

Ізборська¹ московського воєводи, «звелів вбити в землю кілок посеред площі... [в Олександрівському палаці (Олександрівській слободі) – О.Г.] і прив'язати до нього воєводу з двома боярами. Сівши на коней тиран зі своїми синами став роз'їждати навколо [і] говорив зі злими докорами: «Ви не вміли захищати фортецю і себе самих, коли вас тримали в облозі поляки й литовці, то я навчу вас тепер». І разом з усіма охоронцями-лучниками почав вражати нещасних стрілами, і вони були прошиті стрілами так, що від безлічі стріл, які в них встромилися, не можна було розрізнити тіл». Пізніше тіла закатованих «він звелів витягти з палацу за мотузку, прив'язану до ніг» [15, с. 63-64].

Водночас, відомо й про деякі виключення, зокрема тих, що стосувалися осіб, які потрапили в полон до мусульман. Так, за нормою Судебника Івана III 1497 р. (ст. 56) холоп, що втік з ординського полону, отримував можливість стати вільною людиною: «А холопа полонить рать татарська, а вибіжить із полону, і він слободен, а старому государю не холоп» [19, с. 355]. Така перспектива заохочувала цю категорію московських бранців до повернення, на відміну від тих, що перебували в полоні у християн. Після повернення такий колишній полонений теоретично міг набути статусу вільної людини, але лише після того, як повертав своєму благодійникові повну вартість викупу, заплачену за нього господарю-мусульманину. В іншому випадку він довічно залишався його холопом.

Варто також зауважити, що якщо звичаєва регламентація статусу полонених, захоплених Московською державою, передбачала цілковите позбавлення бранців їхніх особистих та майнових прав, то царське законодавство поступово доповнюватися нормами, які до певної міри спрямовувалися на обмеження сваволі у ставленні до бранців. Але ступінь цих обмежень і взагалі наявність таких норм, зокрема тих, що закріплювалися у міжнародних договорах, цілком залежали від відносин Московського царства з тією чи іншою державою. Наприклад, О.В. Лохвицький, який у 1855 році захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра загальнонародного права, присвячену статусу полонених, свого часу звертав увагу на те, що в другій половині XV століття у відносинах з християнським Великим Князівством Литовським (до складу якого, як відомо, тоді входили й українські землі) «основи полону

були дещо змінені на гірше з тієї причини, що Росія і Литва до кінця XVII століття не доходили до вічного миру». Автор роз'яснював, що якщо ворожі відносини між державами зрештою завершувалися миром, то усі полонені з обох сторін мали бути повернені на батьківщину. Але «війни з Литвою тривали довго, у перемир'ях більшою мірою не могли погодитися відносно долі полонених, а тому така тимчасова неволя полоненого (незалежно від того, чи був він «державним» чи «приватним» (які становили переважну більшість), селянином чи холопом – О.Г.) перетворювалася на постійну для більшої частини з них» [10, гл. 1, с. 3].

Про безправне становище шведських бранців в Росії навіть на початку XVIII ст. яскраво свідчить прийнятий «на вирішення прохання генерала Левенгаупта»² сенатський указ від 27 листопада 1717 р. «Про заборону хрестити та одружувати шведських військовополонених неволею» [20]. У «проханні» шведський генерал, який сам на той час перебував у російському полоні, писав Петрові I: «Вашій царській величності змушений скаржитися, що різні вашої величності піддані та служителі, коли вони яким-небудь чином полоненик в службу свою отримували, під причиною, що самі його полонили або якийсь час на їхньому хлібі був, або їм подарований, або його у інших купили, претендують, щоб він задарма у них в поневоленні жив, і з такої поневоленої служби не може він більше вивільнитися: а якщо він єдиного себе звільнив, або він одружився, або інде служить, і його силою назад беруть від господаря, де йому краще, відлучаючи дитину від батьків, дружину від чоловіка, чоловіка від дружини, і такий ображений кожного разу змушений себе грошима викуповувати, хоча він лише бажає, щоб його на подвір'я до інших полонеників віддали». При цьому А.Л. Левенгаупт наголошує, що коли хтось із полонених шведів, шукає з такого поневолення виходу, «його в приказах і на дворах найпаче примушують ув'язненням, голодом та ударами і кують у заліза, щоб в них у службі залишився, де йому трохи хліба та одежі дають і, щоб до нього зліше ставилися, від хитрощів говорять, що він украв, хоча він нічого не виніс...» [20].

З часом росіяни інколи стали визнавати можливість для деяких інших держав на засадах взаємності здійснювати моніторинг стану своїх полонених. Так, в літературі наявна інформація про

¹ В 1510 Ізборськ разом із Псковом був завойований Московською державою. Під час облоги Пскова у 1581 р. місто перейшло до Речі Посполитої, але за умовами Ям-Запольського миру 1582 р. знову потрапило до складу Московського царства.

² Граф А.Л. Левенгаупт (швед. Adam Ludwиг Lewenhaupt; 1659–1719) – шведський генерал, учасник Північної війни. Він успішно бився з російськими військами в Прибалтиці (1703–1705) і виявив велику відвагу під Полтавою (1709), але шведські війська під його командуванням зазнали поразки у битві біля с. Лісового (1708). Він же змушений був капітулювати біля Переволочної (1709). Протягом 10 років він перебував як полонений в Росії, хоча королева Ульріка Елеонора при сходженні на трон і призначила його членом риксроду. А.Л. Левенгаупт помер 12 лютого 1719 р. в Москві, так більше й не повернувшись до Швеції.

існування домовленості з Польщею взаємно «тримати полонених без нужденності та обтяження, не в кайданах і не в темницях». Для контролю сторони домовлялися направляти спеціальних гінців, яким мали показуватися полонені. Бранцям начебто навіть дозволялося відправляти листи на батьківщину [10, гл. 6, с. 2]. Втім, жодних певних відомостей щодо практики дотримання цієї угоди в ході дослідження виявити не вдалося.

Висновки. Отже, на підставі усього викладеного маємо можливість дійти кількох висновків: 1) ставлення до полонених іноземців, правові засади їхнього статусу в Московському царстві закладалися за кілька століть до періоду, який розглядається в цій статті. 2) Оскільки в XV – на початку XVIII ст. ще не існувало поділу на комбатантів і некомбатантів, то під терміном «бранці», «полонені» розумілися як захоплені воїни ворожого війська, так і представники мирного населення, що позбавлялися особистої свободи та опинялися під повною владою супротивника. 3) Полонені поділялися на «державних» і «приватних», хоча й усередині цих груп можна виявити специфічні підгрупи в залежності від особливостей їхнього правового становища. 4) Статус бранців у Московському царстві визначався насамперед звичаєвим правом, хоча з плином часу з'являються й окремі акти законодавства, що містили норми, які були спрямовані на врегулювання правового статусу полонених. 5) Важливим джерелом для з'ясування комплексу звичаїв щодо поводження з полоненими можна вважати праці європейських дипломатів, купців, військових, які, протягом тривалого часу перебували в Московській державі й були добре обізнаними з місцевими порядками. Вони містять цікаву інформацію з етнопсихології, історії дипломатії, а також історії права. Значення цього історичного джерела посилюється тим, що спостереження, факти та міркування, наведені в них підтверджуються іншими джерелами. З цих праць ми бачимо, певну наступність у національному характері населення сучасної Росії, звичаях, що й нині, за умов поширення в російському соціумі правового нігілізму, в значній мірі регулюють поведінку та діяльність громадян РФ, зокрема й військовослужбовців, найманців ПВК та ін. Ці звичаї становлять собою історично обумовлений набір неписаних шаблонів, норм, правил поведінки, що увійшли в звичку внаслідок багаторазового їхнього застосування впродовж тривалого життя соціальної спільноти, служать засобом залучення людей до соціального і культурного досвіду та передачі його від покоління до покоління, регламентують відносини всередині спільноти, підтримують колективну згуртованість. Розуміння цих звичаїв та особливостей національного характеру російського народу (незважаючи на наявність певних виключень, які, утім, ще виразніше під-

креслюють загальне правило) надасть можливість політикам, юристам, дипломатам, військовим фахівцям краще орієнтуватися в поточній ситуації та вибудовувати адекватні оточуючим реаліям вектори діяльності у своїй професійній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Годжек Я.С. Правовий статус військовополонених у сучасному міжнародному праві. *Право та державне управління*. 2021. № 4. С. 6–12.
2. Годжек Я.С. Нормативні гарантії статусу військовополонених у міжнародному праві та їх значення для України. *Право і суспільство*. 2020. № 3. С. 218–223.
3. Грушко М.В. Поняття «військовополонений» в міжнародному гуманітарному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 377–387.
4. Грушко М.В. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених. Дис. ... к.ю.н. Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право. Одеса, 2015. 287 с.
5. Калкутіна Н.В. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. *Науковий вісник МДУ імені В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. Вип. 3.37 (105). С. 63–67.
6. Карабін О.В. Становлення правового статусу військовополонених (кінець ХVІІІ ст. – початок Першої світової війни). *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2016. № 2. С. 33–42.
7. Корнеєва О. Правовий статус військовополонених: особливості захисту прав в умовах збройних конфліктів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 244–248.
8. Мінаєв А., Мінаєва Т. До питання про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Історична панорама: зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Чернівці: Видво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. Вип. 4. С. 7–16.
9. Таран О.В. Правовий статус військовополоненого. Відповідальність військовополоненого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 681–683.
10. Лохвицкий А.В. О пленных по древнему русскому праву (ХV, ХVІ, ХVІІ века). Москва: Унив. тип., 1855. 106 с. Разд. паг.
11. Горсей Д. Записки о России. ХVІ – начало ХVІІ в. / перевод А.А. Севастьяновой. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990, 288 с.

12. Ульфельдт Я. Путешествие в Россию / пер. Л.Н. Годовиковой; отв. ред. Дж. Линд, А.Л. Хорошкевич. Москва: Языки славянской культуры, 2002. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Ulfeldt/frame1text1.htm>.
13. Штадтен Г. Записки о Московии. *О Москве Ивана Грозного. Записки немца-опричника* / пер. И.И. Полосина. Москва: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1925. URL: <https://www.rulit.me/books/o-moskve-ivana-groznogo-read-386238-1.html>.
14. Таубе И., Крузе Э. Великого князя Московского неслыханная тиранія вместе с другими поступками, совершенными им с 66-го по 72-й год, в то время бывшими его советниками, обстоятельно, как они сами видели, слышали и испытали, светлейшему, вельможному князю и господину Иоанну Хоткевичу в особую честь правдиво описанные / пер. Рогинский М.Г. *Русский исторический журнал*. 1922. Кн. 8. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/text.phtml?id=1470.
15. Збагнути Росію. Свідчення очевидців: від Геродота до Кюстіна / упор. О. Палій. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2022. 400 с.
16. Гавриленко О.А. Воєнні звичаї московитів очима шведського дипломата початку XVII ст. Петра Петрея де Ерлезунда. *Актуальні проблеми міжнародного права: Всеукраїнська науково-практична конференція (10 березня 2023 р.): збірник матеріалів*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. С. 3–5.
17. Historien und Bericht von dem Großfürstenthumb Muschcow. [Б.м.]: [Б.в.], 1620. 180 s.
18. Ex Petri Petrei Chronicis Moscoviticis. *Сказания иностранных писателей о России, изданные Археографической комиссией*. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца, 1851. С. 137–382.
19. Памятники русского права. Вып. 3: Памятники права периода образования Русского централизованного государства XIV–XV вв. / под ред. Л.В. Черепнина. Москва: Госюриздат, 1955. 527 с. URL: https://archive.org/details/Monuments_of_Law_of_Formation_of_Russian_Centralized_State_Cherepnin_1955/page/n2/mode/1up.
20. О запрещении крестить и женить шведских военнопленных неволею. Указ Правительствующего Сената от 27 ноября 1717 г. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Собр. I. Т. 5: 1713–1719*. Санкт-Петербург: Тип. Собств. ЕИВ Канцелярии, 1830. № 3121. С. 520–521.